

LATOPISY
AKADEMII SUPRASKIEJ
5

SYNODY CERKWI PRAWOSŁAWNEJ
W I RZECZYPOSPOLITEJ

Pod redakcją
Marzanny Kuczyńskiej i Urszuli Pawluczuk

Białystok 2014

Rada Naukowa

Arcybiskup Białostocki i Gdański Jakub (Białystok),
Arcybiskup Wrocławski i Szczeciński Jeremiasz (Wrocław),
Antoni Mironowicz (Białystok), Aleksander Naumow (Wenecja)

Kolegium Redakcyjne

ks. Jarosław Józwik (redaktor naczelny),
Magdalena Żdanuk (sekretarz), ks. Henryk Paprocki, Marzanna Kuczyńska,
m. Mikołaja, Jarosław Charkiewicz, Urszula Pawluczuk

Wszystkie teksty złożone do tomu zostały zaakceptowane do druku przez
Radę Naukową na podstawie procedury *peer review*.

Adres Redakcji

Fundacja „Oikonomos”
ul. Św. Mikołaja 5, 15-420 Białystok, e-mail: fundacja@oikonomos.pl

Redakcja techniczna, skład i projekt okładki

Jarosław Charkiewicz

ISSN 2082-9299

Wydawca

Fundacja „Oikonomos”

Druk i oprawa

Orthdruk Sp. z o.o., Białystok

SPIS TREŚCI

Od Redakcji	7
Adam Martynowicz <i>Typologia soborów lokalnych Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich i Wielkiego Księstwa Litewskiego do końca XV wieku</i>	9
Aleksander Naumow <i>Metropolita kijowski Grzegorz (Camblak) na soborze w Konstancji (1418)</i>	41
Павел Бочек <i>Митрополит Киприан – защитник Православной Церкви в Восточной Европе в конце XIV – начале XV веков</i>	57
Antoni Mironowicz <i>Sobory wileńskie 1509 i 1514 roku</i>	71
Urszula Pawluczuk <i>Wilno w okresie Soboru 1514 roku</i>	83
Ks. archim. Andrzej Borkowski <i>Wysłannicy patriarchy konstantynopolitańskiego na soborach w Rzeczypospolitej w XVI wieku</i>	103
Agnieszka Groniek <i>Sakrament namaszczenia chorych i jego obrazowanie w sztuce zachodnioruskiej w dobie polemiki międzywyznaniowej</i>	121
Jarosław Stankiewicz <i>Dzieje prawosławia na Nowogródczyźnie do końca XVI wieku</i>	145
Marcin Mironowicz <i>Prawosławne parafie we Włodzimierzu Wołyńskim do końca XVI wieku</i>	167
Alicja Z. Nowak <i>Synodalne źródła nauk dla kapłanów w metropolii kijowskiej do XVII wieku</i>	181
Dominika Gapska <i>Znaczenie soborów w budowaniu niezależności państwowej, przykład Serbii (pierwsza połowa XVIII wieku)</i>	195

Andrej Harbatski	
<i>Конфессиональные отношения в Пинском повете в период I Речи Посполитой</i>	201
Ольга Н. Иванчина	
<i>Семантика иконы в Беларуси периода I Речи Посполитой</i>	209
Ks. diakon Denis Rusnak	
<i>Prawosławna diecezja litewska w 1914 roku</i>	221
Александр Н. Свирид	
<i>Источники по истории Православной Церкви I Речи Посполитой как основа обоснования права собственности на культовые объекты Польской Автокефальной Православной Церкви в 20-30 гг. XX века</i>	235
Jarosław Charkiewicz	
<i>Różnorodność i hierarchizacja świętych w Kościele prawosławnym</i>	241

DZIEJE PRAWOSŁAWIA NA NOWOGRÓDCZYŹNIE DO KOŃCA XVI WIEKU

Słowa kluczowe: Cerkiew prawosławna, Ziemia Nowogródzka, Wielkie Księstwo Litewskie

Nowogródek (Навагрудак, Naugardukas) najwyższy punkt nadniemeńskiego płaskowyżu (324 m), jeden z bardziej znanych grodów Rusi Czarnej. Założony w XI wieku (ok. 1044 r.), przez Jarosława Mądrygo (1019-1054) i rozbudowany przez Jaropełka (1078-1086), syna księcia włodzimierskiego Izaśława. Część badaczy datuje powstanie grodu na rok 1114, kiedy jego właścicielem był syn Włodzimierza Monomacha – Jaropełk. Książęta ruscy traktowali Nowogródek – obok Grodna, Wołkowyska, Słoni- ma i Zdzitowa – jako punkt wypadowy dla swojej kolonizacji ziem Bałtów, już wcześniej kolonizowanych przez Dregowiczów i Krywiczów. Niemen w owych czasach był rzeką graniczną. Wokół wymienionych grodów książęta ruscy zaczęli skupiać ziemie. Latopisy XII-XIII wieku mówią o Grodnie i Nowogródku jak o stolicach udzielnych księstw. Z racji swojego położenia Nowogródek od początku nosił charakter nadgranicznej twierdzy i ośrodka wspierającego akcję kolonizacyjną¹.

Gród, chociaż leżał na uboczu głównych szlaków, stał się jednym z najbogatszych miast regionu, posiadających wiele organizacji kupieckich, gildii, cechów (bratczyn) i utrzymywał liczne kontakty handlowe z odległymi ośrodkami gospodarczymi. Tym kontaktom sprzyjała rozgałęziona sieć rzeczna. Wystarczy wspomnieć, że sam Niemen zasilają tu: Zelwianka, Szczara, Lebioda, Mołczadź, Działwa, Gawia, Berezyna, Serwecz, Usza i Suła. Tak utworzony trakt wodny miał łączną długość ponad kilku tysięcy kilometrów. Nowogródek przyciągał kupców z Kijowa, Woły- nia, Bizancjum, Kaukazu, Europy Zachodniej i Skandynawii. Prace archeologiczne pokazują, że zabudowa miasta i jego rozplanowanie było porównywalne z miastami zachodnioeuropejskimi.

Na początku XIII wieku gród wchodził w skład Księstwa Halicko-Wołyńskiego. Wraz z Połockiem, Turowem, Witebskiem, Pińskiem, Brześciem i Słuckiem zaliczał się

¹ М. І. Ермаловіч, *Старажытная Беларусь: Полацкі і новагароскі перыяды*, Мінск 1990, s. 81. П. Н. Бя-люшков, *Белоруссия и Литва. историческія судьбы Северо-западнаго края*, Санкт-Петербург 1890, s. 14; А. С. Грушевский, *Очерк истории Туровско-пинского княжества в XI-XIII вв.*, Киев 1901, s. 29-73; Я. Н. Шапов, *Туровские уставы XIV века о десятине*, „Археографический ежегодник” за 1964 г., Москва 1965, s. 255-258, 271-273; Ю. А. Лябынцаў, *Старая казка Палесся*, Мінск 1993, s. 28-29; Г. В. Штыхаў, *Рэлігійнае жыццё Турава ў перыяд канца X–XII ст. (ад язычніцкага да хрысціянскага цэнтра)*, „Вестник Белорусск. Экзархата”: альманах. Тысячелетие Туровской епархии: материалы XI Минск. епарх. Чтений, 24 июня 2005 г., т. 4, ред. А. А. Петрашкевич, Минск 2005, s. 23-24; А. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003, s. 81, 86.

do znaczących miast ziem ruskich. Wykopaliska dostarczają dowodów na duży rozwój piśmiennictwa w tym regionie (brązowe zapięcia do ksiąg rękopiśmiennych, metalowe rylce do woskowych tabliczek, napisy cyrylicą na przedmiotach codziennego użytku). Wysoce prawdopodobne, że już w XIII wieku w Nowogródku, podobnie jak w innych większych grodach ruskich, prowadzono latopisy w oparciu o wcześniejsze manuskrypty, tak powstał m. in. latopis hipacki².

Nowogródek i cała Ziemia Nowogródzka wraz z takimi grodami jak: Pińsk, Horodno (koło Stolina), Brześć, Wołkowysk, Zdzitów, Nobel, Stepań, Dubrowica, Wysock, Słuck, Kopyl, Lachowcy, Dawidgródek (Horodok), Śniadyń weszły w skład eparchii turowskiej. Granica nowo utworzonej w 1088 roku eparchii obejmowała domenę turowską, górne obszary Nadniemna i część księstwa wołyńskiego³.

Bizantyjski eksport cywilizacyjny zaowocował pierwszym w owych czasach i nieznanym wcześniej na Rusi budownictwem murowanym, malarstwem ikon i fresków. Wieki XII i XIII przynoszą do Nowogródka i okolic pierwsze kamienne cerkwie i wieże obronne zwane stołpami (z jedną z najbardziej znanych tego typu budowlą w Kamieńcu koło Brześcia Litewskiego). Wraz z rozwojem ekspansji terytorialnej plemion bałto-litewskich ziemie nowogródzkie weszły w nowy okres swojej historii. Z latopisu hipackiego wiemy, że w latach czterdziestych XIII wieku Mendog (1236-1263), syn mitycznego Ryngolda, objął władzę na Litwie, a następnie rozszerzył swoje panowanie na środkowy bieg Niemna, tj. na Ruś Czarną z Nowogródkiem. Gród, prawdopodobnie w wyniku walk wewnętrznych na Litwie, stał się jego czasową rezydencją książęcą. W tym wypadku trzeba założyć, że Nowogródek był stolicą ziem Mendoga, a nie państwa litewskiego.

Duże zniszczenia na Ziemi Nowogródzkiej poczynił najazd tatarski w 1241 roku, kiedy spustoszone miasto i okolice. Gdy rozbici kniaziowie ruscy utracili władzę, tę „bezpańską” krainę włączył pod swe panowanie książę litewski Erdziwiłł. Odbudował zamek i często w nim przebywał. Do większej świetności doszedł jednak Nowogródek za panowania Mendoga, który po objęciu władzy na Litwie ustanowił tu swoją stałą rezydencję. Stąd kierował walkami zmierzającymi do poszerzenia swego stanu posiadania podbijając sąsiednie księstwa ruskie. Państwo Mendoga zaczęło się powiększać i sięgnęło granicami Dźwiny, Prypeci i Bugu. Ustawiczne wojny sprowadzały ciągle zagrożenie ze strony sąsiadów. Ze wschodu wystąpili przeciw Mendogowi jego bratankowie obdzieleni wcześniej ziemiami ruskimi. Sprzymierzyli się oni z księciem włodzimiersko-halickim Danielem i przy wsparciu Tatarów najechali ziemie litewskie dążąc do przejęcia władzy zwierzchniej. Z zachodu napierali Krzyżacy, a z północy Zakon Inflancki Kawalerów Mieczowych, który pustoszył kraj pod pretekstem nawracania pogan. Chcąc pozbawić najazdy uzasadnienia, Mendog wraz z żoną Martą decyduje się na przyjęcie chrztu. Ceremonia odbyła się na zamku nowogródzkim we wrześniu 1252 roku. Z upoważnienia papieża Innocentego IV

² H. Sahanowicz, *Historia Białorusi od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, tł. H. Łaskiewicz, Lublin 2002, s. 71.

³ Г. В. Штыхаў, *op. cit.*, s. 24-25; А. В. Іоў *Археалагічныя даследаванні летапіснага Смедзіна: раскопкі 2001 г.*, „Гістарычна-археалагічны зборнік”, nr 18, Мінск 2003, s. 226; А. Мironowicz, *Biskupstwo turowsko-pińskie w XI-XVI wieku*, Białystok 2011, s. 44-71.

sakramentu udzielił biskup chełmiński w obecności biskupa ryskiego i wielkiego mistrza Zakonu Inflanckiego Andrzeja von Stücklanda. Krótco potem, w 1253 roku, nastąpiła koronacja Mendoga na króla Litwy⁴. Źródła ruskie przedstawiają to wydarzenie inaczej, *latopis hipacki* przynosi informację, że w 1246 roku Mendog ochrzcił się w obrządku wschodnim.

Spustoszenie przez Mongołów Batu-chana księstw ruskich na wschodzie i południu oraz zróżnicowana sytuacja etniczna ziem nadniemeńskich (przenikanie się osadnictwa bałto-litewskiego i słowiańskiego oraz małżeństwa międzyetniczne w środowisku elit) sprawiły, że ta część ziem ruskich zaczęła ciążyć ku silnym władcom litewskim. Dobrym przykładem tego procesu był całkowicie zrutenizowany i schrystianizowany, wychowany od dzieciństwa w Nowogródku, syn Mendoga, Wojsiełk. W 1254 roku Mendog przekazał należące do Wojsiełka księstwo nowogródzkie Romanowi, synowi księcia halicko-włodzimierskiego Daniela (1239-1264). Niedługo później Wojsiełk oddał Romanowi wszystkie swoje posiadłości (całą Ruś Czarną), a sam wstąpił do klasztoru⁵. Roman władał nabytymi ziemiami do 1258 roku, kiedy Mendog zerwał układ z Rusią i odebrał Ruś Czarną.

Litwa po śmierci Mendoga (1263 r.) i po powołaniu na tron Wojsiełka (1263-1267), zaczęła prowadzić coraz aktywniejszą politykę względem ziem ruskich i polskich. W pierwszym okresie rządów Wojsiełka stosunki jego z ludnością ruską układały się przyjaźnie. Szwarno, ożeniony z siostrą Wojsiełka, objął rządy nad Rusią Czarną. Wojsiełk, po kilku latach sprawowania władzy, w 1267 roku, przekazał rządy na Litwie Szwarnie (1264-1269), a sam powrócił do klasztoru w Uhrowsku. Właśnie wówczas pojawiła się realna szansa wprowadzenia chrześcijaństwa na Litwie. Wojsiełk był wyznawcą prawosławia i dążył do uporządkowania spraw wewnętrznych w państwie. W tym celu nawet na pewien czas porzucił monaster i zajął się sprawami kraju, próbując z prawosławia uczynić religię państwową. Zabójstwo Wojsiełka pogorszyło stosunki rusko-litewskie. Trojden (1269-1281), który objął rządy na Litwie po śmierci Szwarny, prowadził niechętną politykę wobec Rusi⁶. Objęcie rządów przez Trojdena przekreśliło plany chrystianizacyjne Kościoła prawosławnego na Litwie. Należy jednak zaznaczyć, iż pomimo braku oficjalnego chrztu, cała Nowogródzczyzna była schrystianizowana w obrządku wschodnim.

W tym okresie Nowogródek stał się areną wielkich wydarzeń politycznych. Do najważniejszych należy zaliczyć koronację Mendoga w 1253 roku na króla Litwy, najazd chana Burundaja w latach 1258-1259, najazdy Mengli Timura i książąt wołyńsko-halickich w latach siedemdziesiątych XIII wieku oraz toczące się nieprzerwanie od 1289 roku walki nad Niemnem między Litwinami i Krzyżakami (1314 r. – opowieść

⁴ T. Sosiński, *Ziemia nowogródzka – zarys dziejów*, Warszawa 2001.

⁵ B. Włodarski, *Polska i Ruś 1194-1340*, Warszawa 1966, s. 176-179.

Dzieje Księstwa Wołyńskiego w XI-XIII w. zostały szeroko opracowane w publikacjach: B. T. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, Москва 1950; I. П. Крип'якевич, *Галицько-Волинське князівство*, Київ 1984; H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. VI, cz. 1, Warszawa 1985; A. Świeżawski, *Ziemia belska. Zarys dziejów politycznych do r. 1462*, Częstochowa 1990; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów...*, s. 100-107.

⁶ B. Włodarski, op. cit., s. 150, 151.

kronikarza krzyżackiego o wyprawie na Nowogródek). Dopiero za panowania Witenesa (1296-1315) i Giedymina (1316-1341) dochodzi do wzrostu potęgi Litwy. Sprowadza to kolejny najazd Krzyżaków, którzy w 1314 roku zaatakowali Nowogródek chcąc sobie podporządkować ziemie znajdujące się w dorzeczu górnego Niemna. Mimo spalenia miasta, zamek się nie poddał, a Krzyżacy musieli zarządzić odwrót. Kontynuowali jednak wyprawy na ziemie litewskie przez cały XIV wiek.

W wyniku podbojów w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego znalazła się dominująca liczebnie i kulturowo ludność ruska. W tej sytuacji książęta litewscy, rywalizujący z Moskwą i Haliczem, dążyli do utworzenia własnej metropolii prawosławnej. Wskutek zabiegów Witenesa w 1299 roku utworzono metropolię litewską z siedzibą w Nowogródku. Decyzję o jej powołaniu podjął patriarcha Jan XII (1294-1303). Powstanie metropolii litewskiej nastąpiło za panowania cesarza Andronika II Starszego (1282-1328). Inicjatywa powołania metropolii litewskiej wyszła od książąt litewskich. Trzeba jednak wyraźnie zaznaczyć, że urealnienie tej inicjatywy było możliwe dzięki cesarzowi Andronikowi II, znanemu z niechętniej postawy wobec Kościoła łańciskiego. Powołanie dwóch nowych metropolii na północno-zachodnich krańcach patriarchy konstantynopolitańskiego miało wzmocnić Kościół prawosławny i rozszerzyć wpływy Carogrodu na ziemiach ruskich. Coraz liczniejsze na ziemiach ruskich i litewskich, a wspierane przez królów polskich, misje zakonów katolickich budziły obawy prawosławnych o zachowanie swego stanu posiadania. Trzeba przypomnieć, że to Andronik II odrzucił unię lionską z 1274 roku i dążył do poszerzenia wpływów Kościoła bizantyjskiego na ziemiach słowiańskich. Uważał, iż najwyższa hierarchia cerkiewna (metropolici) ziem ruskich powinna być pochodzenia greckiego⁷.

W wykazie metropolii należących do patriarchy konstantynopolitańskiego metropolia litewska zajmuje 82 pozycję, tuż po metropolii halickiej. Nie znamy imienia pierwszego metropolity litewskiego, albowiem w aktach synodu patriarszego (np. z 1317 r.) występuje on jedynie jako „metropolita litewski”. Uwzględniając politykę personalną cesarza Andronika II można przypuszczać, że pierwszym metropolitą litewskim był władca greckiego pochodzenia. Znany z imienia metropolita litewski po raz pierwszy pojawia się w spisach z 1327 roku. Był nim biskup Teofil⁸. Nie posiadamy żadnych informacji, czy istniały inne, oprócz metropolitalnego, biskupstwa na terenie litewskiej prowincji cerkiewnej. Sam metropolita litewski nie mógł rozwinąć szerokiej akcji misyjnej z uwagi na pogański charakter rządów książąt litewskich i działalność zakonów rzymskokatolickich, zwłaszcza franciszkanów.

Wielki książę litewski Gedymin, dążąc do skonsolidowania ziem ruskich z Litwą i chcąc uniknąć wzrostu tendencji odśrodkowych, zerwał z dotychczasową tradycją, która pozwalała na zachowanie władzy przez książąt ruskich, uznających zwierzchnictwo litewskie (np. Gleb książę Wołkowyski, Wasylko książę Słonimski). Gedymin zastąpił książąt ruskich swoimi synami. Tak przyszedł koniec władzy Rurykowiczów na Ziemi

⁷ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów...*, s. 105-106.

⁸ J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa...*, s. 513, 514.

Nowogródzkiej. Nowi książęta nowogródzcy stworzyli doskonały system okręgów grodowych. Ich ludność, bojarzy (zobowiązani do służby rycerskiej) i włościanie (zobowiązani do danin i posług) zostali wprzęgnięci w militarną potęgę litewską.

Za panowania Gedymina doszło do zbliżenia rusko-litewskiego. Dowodem takiego porozumienia był w 1331 roku ślub księcia halickiego Jerzego I z córką Giedymina, która otrzymała na chrzcie imię Eufemia. Rok wcześniej rozwiązano metropolię litewską, konkurencyjną wobec halickiej. W ten sposób zlikwidowano konflikty jurysdykcyjne między Wilnem a Haliczem o przynależność biskupstwa turowskiego i włodzimierskiego. Według watykańskiego katalogu biskupstw patriarchatu konstantynopolińskiego:

[...] metropolia litewska już raz powstała wskutek [...] gorliwości owego króla Andronika Paleologa Starszego, później całkiem (istnieć) przestała, raz dlatego, że bardzo krótko byli na Litwie chrześcijanie, po wtóre, iż jej ludność (chrześcijańska) zostaje w sąsiedztwie Rusi i łatwo mogła być rządzona przez metropolitę ruskiego⁹.

Nie wiadomo, jakiego metropolitę ruskiego autor katalogu miał na myśli – kijowskiego czy halickiego. Niewątpliwie za rozwiązaniem metropolii litewskiej stał metropolita kijowski Teognost (1328-1353). Pochodził on z Konstantynopola i cieszył się opinią człowieka dobrze wykształconego, uczciwego i oddanego swej misji¹⁰. Metropolita opowiadał się za jednolitą prowincją cerkiewną i dążył do likwidacji metropolii litewskiej i halickiej.

Trzeba przypomnieć, że metropolia halicka, ustanowiona 1303 roku, posiadała w pierwszej połowie XIV wieku czterech biskupów z tytułem metropolity. Pierwszym z nich był Nikon (1303-1305), po nim na katedrze metropolitarnej zasiadali: Piotr (1305-1309), Gabriel 1326-1328) i Teodor. Każdy z nich otrzymał od patriarchy konstantynopolińskiego przywilej na objęcie godności metropolity¹¹. Metropolici kijowscy, rezydujący w Moskwie lub Włodzimierzu Suzdalskim, dążyli do likwidacji metropolii halickiej. Politykę metropolitów moskiewskich wspierali książęta moskiewscy, utrzymujący bliskie kontakty z Konstantynopolem. Książęta moskiewscy wywierali ogromny wpływ na decyzje patriarchów carogrodzkich. Szczególną aktywność w likwidacji metropolii halickiej przejawiał następca metropolity Piotra – Teognost. Za jego rządów metropolia halicka spadła do roli sufraganii kijowskiej, a nawet biskupstwo halickie było stawiane za władcyctwem włodzimierskim. Odmiennie traktowano władcyków halickich w patriarchacie konstantynopolińskim. Patriarcha zawsze uważał ordynariuszy diecezji halickiej za arcybiskupów lub metropolitów¹².

Litwa pod rządami Gedymina poszerzyła swoje granice kosztem księstw ruskich. W jej skład wszedł Witebsk, Mińsk, Polesie z Turowem, Pińskiem i Nieświeżem oraz Podlasie. Nic też dziwnego, że rosnąca w siłę Litwa coraz bardziej wysuwała swoje

⁹ Ibidem, s. 515, 516.

¹⁰ N. Gregoras, *Historiae byzantinae*, vol. XXXVI, s. 24-27; *Corpus scriptorum historiae byzantinae*. Nicephorus Gregoras, vol. III, ed. Bonnae, 1855, s. 513-515.

¹¹ A. Theiner, *Vetera Monumenta Poloniae...*, t. II, s. 626, 627; Макарий, *История Русской Церкви*, t. IV, Санкт-Петербург 1886, s. 57.

¹² J. Fijałek, op. cit., s. 500, przyp. 1.

pretensje do Rusi Halickiej. Następca Gedymina, wielki książę litewski Olgierd (1345-1377), pragnąc przeciwstawić się wpływowi rosnącej w siłę Moskwy dążył do ustanowienia niezależnej metropolii litewsko-ruskiej. Giedyminowicze, wykorzystując chwilową normalizację stosunków z Zakonem Krzyżackim i uwzględniając zwiększenie się w ich państwie liczby wiernych Kościoła prawosławnego, doprowadzili w 1354 roku do ponownej reaktywacji metropolii litewskiej. Odnowienie jej nastąpiło wskutek starań księcia litewskiego Olgierda za panowania cesarza Jana VI Kantakuzena, tego samego, który doprowadził do zniesienia metropolii halickiej. Nie znamy bliżej motywów zmiany stanowiska cesarza ani postawy patriarchy Filoteusza (1354-1355). Obaj, cesarz i patriarcha, po reaktywowaniu metropolii litewskiej ustąpili ze stanowisk. Być może wywarła na to wpływ śmierć metropolity Teognosta w 1353 roku, obrońcy jedności metropolii kijowskiej. Pierwszym metropolitą litewskim po reaktywowaniu metropolii był władca Teodoryt.

Teodoryt został wyświęcony jeszcze w 1352 roku przez patriarchę bułgarskiego (tyrnowskiego) Teodozjusza II (ok. 1348-1371). Teodozjusz II, obok Eutymiusza Tyrnowskiego był odnowicielem życia religijnego w Bułgarii. Udzielenie święceń Teodorytowi w stolicy carów bułgarskich – Tyrnowie – a nie w Carogrodzie, nie było praktyką uprzednio stosowaną. Po raz pierwszy patriarchowie bułgarscy ingerowali w sprawy będące w kompetencji patriarchów konstantynopolińskich. Fakt ten wywołał oburzenie patriarchatu konstantynopolińskiego, zwłaszcza, że kandydatura Teodoryta na metropolitę kijowskiego została nad Bosforem odrzucona¹³.

Lata odnowienia metropolii litewskiej wiązały się z gwałtownymi wydarzeniami nad Bosforem. Według żywota św. Aleksego, w Konstantynopolu dla ziem ruskich wyświęcono drugiego metropolitę o imieniu Roman¹⁴. **Zmiana na stanowisku metropolity nastąpiła** po objęciu przez Teodoryta godności metropolity kijowskiego (1354-1355). Roman był szwagrem księcia Olgierda, bratem jego drugiej żony, Julianny, księżnej twerskiej. Roman mógł być również bratem księżnej witebskiej, Anny Marii, pierwszej małżonki księcia, zmarłej w 1349 roku. Aleksy i Roman zostali wyświęceni w 1354 roku: Aleksy na metropolitę kijowsko-włodzimierskiego (1354-1378), a Roman na metropolitę litewskiego (1354-1362). Kronikarz ruski pisał: „W tymże roku 1354 powstało zamieszanie na metropolii, jakiego przedtem nie było na Rusi: patriarcha w Carogrodzie wyświęcił dwóch metropolitów na całą ziemię ruską – Aleksego i Romana. I była między nimi wielka wrogość”¹⁵.

Innym powodem reaktywowania metropolii litewskiej przez Filoteusza mógł być zamiar rozszerzenia wpływów Kościoła bizantyjskiego na ziemię Wielkiego Księstwa

¹³ Ibidem, s. 3-7.

¹⁴ Макарий, op. cit., s. 42-44; H. Paszkiewicz, *Początki Rusi*, Kraków 1996; T. Śliwa, *Kościół prawosławny w państwie litewskim w XIII-XIV wieku*, [w:] *Chrzest Litwy. Geneza, przebieg, konsekwencje*, red. M. T. Zahajkiewicz, Lublin 1990, s. 23-25; T. M. Trajdos, *Biskupi prawosławni w monarchii Jagielly*, „Nasza Przeszołość”, vol. LXVI, 1986, s. 113, 114; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita polska. Zarys historyczny 1370-1632*, Warszawa 1934, s. 20; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, [w:] *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Księga pamiątkowa z okazji 65 rocznicy urodzin profesora Stanisława Alexandrowicza*, red. Z. Karpus, T. Kępa, D. Michaluk, Toruń 1996, s. 212.

¹⁵ *Полное собрание русских летописей*, (dalej: ПСРЛ), т. X, Санкт-Петербург 1907, s. 227.

Litewskiego. Nie bez znaczenia była też niechęć księcia litewskiego do metropolity kijowsko-włodzimierskiego Aleksego, związanego z władcami moskiewskimi. Jeszcze za życia metropolity Teognosta książę Olgierd domagał się, aby jego następcą został 55-letni wówczas zakonnik Roman, zamierzał bowiem odebrać księżętom moskiewskim zwierzchność nad Cerkwią ruską. Sprawę tę znano w Konstantynopolu i popierano ją, ponieważ żywiono nadzieję, że na skutek działań Olgierda Litwa zostanie schryścianizowana przez Kościół wschodni.

Należy wziąć pod uwagę jeszcze jeden argument. Żywe były obawy, że zapoczątkowane w 1351 roku przez Ludwika Węgierskiego starania o pozyskanie książąt litewskich dla katolicyzmu mogą zakończyć się sukcesem. Równocześnie patriarchat nie mógł naruszyć kanonów Kościoła, ani doprowadzić do konfliktu z Moskwą. Z tego powodu patriarcha zgodził się, by po wyświęceniu Aleksego wynieść Romana na arcybiskupstwo litewskie. Metropolia litewska początkowo obejmowała jedynie arcybiskupstwo nowogródzkie, którego terytorium nie było bliżej określone. Po śmierci metropolity kijowskiego Teognosta (1353 r.) granice metropolii litewskiej uległy powiększeniu¹⁶.

Konflikty między metropolitą Aleksym a Romanem rozpoczęły się po wyświęceniu Romana¹⁷. Konflikt dotyczył zwierzchnictwa nad biskupstwami dawnej metropolii litewskiej. Gdy Roman wracał do swej prowincji z Konstantynopola, napadł go Aleksy i odebrał metropolię litewską. W tej sytuacji Roman przybył ponownie do Konstantynopola ze skargą na Aleksego. Nie wiadomo, czego dotyczyła skarga, ale zarzuty były na tyle poważne, że w 1355 roku zajął się nimi synod zwołany przez nowego patriarchę Kaliksta. Patriarcha potępił Aleksego. Na wieść o tym do Carogrodu przybył metropolita Aleksy i doprowadził do cofnięcia potępienia. Synod patriarszy z przełomu 1355 i 1356 roku pod przewodnictwem cesarza (z udziałem dwóch metropolitów), ostatecznie przyznał metropolię kijowską Aleksemu, a litewską Romanowi. Roman otrzymał tytuł metropolity Litwy i Wołynia z biskupstwami – nowogródzkim, połockim i briańskim. Na włączenie tego ostatniego do metropolii litewskiej wpływ miało zajęcie przez Litwę w 1356 roku ziemi czernihowsko-siewierskiej¹⁸. Możliwe, że w skład metropolii litewskiej weszło również biskupstwo turowskie, związane z pierwszą metropolią litewską w latach 1299-1320¹⁹. Ekspansja terytorialna Litwy spowodowała, że synod patriarszy dołączył wkrótce do metropolii litewskiej pięć eparchii wołyńskich znajdujących się na terenie dawnego Księstwa Halicko-Wołyńskiego. W ten sposób metropolia litewska została powiększona o diecezje zlikwidowanej metropolii halickiej, kierowanej przez Teognosta. Decyzja synodu w sprawie biskupstw metropolii halickiej w praktyce nie została zrealizowana.

Przeciwko powstaniu metropolii litewskiej wystąpił papież Innocenty VI (1352-1356), który w lipcu 1355 roku zachęcał Krzyżaków do walki z niewiernymi na Litwie

¹⁶ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów...*, s. 125-131.

¹⁷ Stało się to w Konstantynopolu w sierpniu 1354 r.

¹⁸ E. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. I, Москва 1901, s. 179, 191.

¹⁹ А. С. Грушевский, *Очерк истории Туровско-пинского княжества в составе Литовско-русского государства XIV-XVI вв.*, „Киевские Университетские известия”, г. XLII, nr 10, 1902, s. 98.

i wspierania Polski w rywalizacji polsko-litewskiej o ziemie ruskie²⁰. Kazimierz Wielki mając poparcie papieskie ponownie podjął sprawę chrystianizacji Litwy. W liście do Awinionu z 1357 roku informował papieża, że projekt chrystianizacji Litwy zyskał akceptację części tamtejszych książąt. Papież wyraził zgodę na uzależnienie litewskiej prowincji kościelnej od arcybiskupów gnieźnieńskich. Do akcji chrystianizacyjnej na Litwie powołano biskupstwo chełmskie. Tymczasem Olgierd uzależnił przyjęcie chrztu od zwrotu ziem litewskich zajętych przez Krzyżaków, warunek ten skazywał plany Kazimierza Wielkiego na niepowodzenie²¹.

Oprócz wypraw krzyżackich na ziemie polskie wielkie obawy w Krakowie wywołały sukcesy militarne Litwy. Książę litewski Olgierd zajął w latach 1357-1358 Briąnsk, Mścisław, Mohylew i Białą. Syn Olgierda – Dymitr Korybutt (1357-1405) – wziął we władanie Nowogród Siewierski i Czernihów. W 1362 roku Litwa zajęła Kijowszczyznę. Zdobyte terytorialnie Litwy zwiększyły jej oddziaływanie na ziemie ruskie, będące we władaniu króla polskiego. Szczególnie niepokoiło stronę polską dążenie metropolii litewskiej do objęcia swoją jurysdykcją pozostałych biskupstw prawosławnych, należących uprzednio do metropolii halickiej i kijowskiej. Jak już wspomniałem, metropolita Roman uzyskał od patriarchy Kaliksta I prawo do diecezji briańskiej, uprzednio należącej do metropolii kijowskiej. Wkrótce po zajęciu przez księcia Olgierda Kijowa Roman przeniósł się do miasta nad Dnieprem. Metropolita Aleksy, wizytujący zachodnie diecezje metropolii kijowskiej, został uwięziony przez Olgierda, wolność odzyskał uciekając z Litwy.

Trzeba zaznaczyć, że prowadzona przez metropolitów litewskich działalność misyjna wśród Litwinów nie przyniosła wielkich sukcesów. Poprzednicy księcia Olgierda, Mendog i Giedymin, aczkolwiek rozważali możliwość wprowadzenia chrześcijaństwa, nie zdecydowali się na ten krok. Rozwój struktury cerkiewnej nastąpił dopiero za panowania Olgierda. Stan metropolii litewskiej opisał grecki kronikarz Nicefor Gregoras, zmarły w 1360 roku. Opis ten odnosi się do pierwszego okresu panowania Olgierda:

Litwinów lud cały rządowi jednego podległy jest mnogi i bardzo waleczny, a nawet niepokonany, zostaje jeszcze w pogaństwie, czcząc ogień za Boga. Ich król nieporównanie przewyższa wszystkich chrześcijańskich książąt Rusi północnej siłą zbrojną i bitnością swego wojska; sam tylko jeden nie płaci rocznego haraczu Mongołom, bo olbrzymie i dobrze obwarowane ma swoje królestwo. Kłania się słońcu, lecz obiecuje przyjąć naszą wiarę wraz z całym narodem, bo pobożnym jest i boskim dogmatom naszej religii przychylnym, których chętnie słucha, pochwała je, uczy się pism proroków i apostołów tak, iż już był bliskim przyjęcia chrztu świętego²².

Ostatecznie książę Olgierd nie przyjął prawosławia, nie z powodu herezji palamitów, ale z obawy przed zwiększeniem wpływów moskiewskich na litewską prowincję cerkiewną. Książę litewski bał się powtórzenia sytuacji z metropolią halicką, gdy na skutek

²⁰ H. Paszkiewicz, *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1925, s. 192, 193.

²¹ W. Abraham, *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*, t. I, Lwów 1904, s. 243-245; H. Paszkiewicz, op. cit., s. 197-200; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów...*, s. 131-132.

²² N. Gregoras, *Historiae byzantinae*, vol. XXVI, s. 26, 27, 33-35; *Corpus scriptorum historiae byzantinae. Nicephorus Gregoras*, vol. III, s. 514, 517, 518.

nacisków książąt moskiewskich i metropolitów kijowskich doszło do jej likwidacji. Z powodów politycznych władcy Litwy ociągali się z przyjęciem chrztu, choć akceptowali w granicach swego państwa chrześcijaństwo, zwłaszcza prawosławie. Książęta litewscy mieli za żony księżniczki ruskie, które były protektorkami własnego wyznania, budowały świątynie, zakładały monasterium. Szczególną rolę w tym procesie odegrała Julianna Olgierdowa, matka Władysława Jagiełły²³. Trzeba podkreślić, że książęta litewscy, którzy obejmowali księstwa ruskie, przyjmowali wiarę prawosławną. Chrześcijanami byli wszyscy bracia Trojdena, a później synowie Giedymina. Wiarę prawosławną przyjął brat Giedymina – Fiodor. Część młodszych synów Olgierda, zrodzona z księżniczki twerskiej Julianny, również przyjęła prawosławie. Skirgiełło ochrzcił się w obrządku wschodnim przyjmując imię Iwan (1380 r.). Wiarę prawosławną przyjął książę mściłowski Lingwen (1356-1431) i Korybutt-Dymitr²⁴.

Sprawą rozgraniczenia metropolii kijowskiej i litewskiej zajął się ponownie synod patriarszy w 1361 roku. Po wysłuchaniu nadzwyczajnych komisarzy patriarszych przebywających na Rusi w lipcu 1361 roku cesarz Jan VII Paleolog i patriarcha konstantynopolitański Kalikst I potwierdzili przynależność do litewskiej prowincji kościelnej dołączonych uprzednio biskupstw turowskiego i połockiego. Turów, który należał do metropolii halickiej, a następnie do kijowskiej, przyłączony został do prowincji litewskiej. Trzeba zauważyć, że w 1361 roku Turów i Łuck należały do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przy ustaleniu obszaru metropolii litewskiej uwzględniono podział graniczny między Litwą a Koroną Polską. O dołączeniu do niej władcy połockiego z eparchii wielkoruskich zdecydowało panowanie w Połocku księcia Andrzeja – syna Olgierda – wychowanego w wierze prawosławnej przez matkę – księżnę witebską, Annę Marię²⁵. Stolicą arcybiskupstwa pozostał Nowogródek, stanowiący własność księcia Michała Koriatowicza, brata Lubarta-Dymitra. Władcy w Turowie i Połocku były sufraganiami arcybiskupstwa nowogródzkiego. Aż do unii polsko-litewskiej na terenie litewskiej prowincji cerkiewnej nie powstała żadna nowa diecezja. Centra życia religijnego prawosławnej metropolii litewskiej stanowiły siedziby biskupstw, miasta książęce i stołeczne Wilno. Szczególną rolę na jej terenie odgrywały ośrodki zakonne.

Za rządów Giedymina i Olgierda książęta litewscy, obejmujący władzę na ziemiach ruskich, przyjmowali chrzest w obrządku wschodnim. Proces ten wzmacniały koligacje małżeńskie książąt litewskich z księżniczkami ruskimi. Sam Olgierd dwukrotnie poślubił księżniczki ruskie i choć sam pozostał poganinem, to pięciu jego synów z pierwszego małżeństwa z Marią, księżniczką witebską, zostało ochrzczonych w prawosławiu i całkowicie zrutynizowanych. Synowie z małżeństwa z Julianną, córką księcia twerskiego, przeznaczeni do sprawowania władzy na Litwie, do śmierci

²³ M. Kosman, *Udział Polski w chrystianizacji Litwy. Między historią a polityką*, „Przegląd Religioznawczy”, nr 2 (196), 2000, s. 22; Por. Z. Ivinskis, *Litwa w dobie chrztu i unii z Polską*, [w:] *Chryścianizacja Litwy*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1987, s. 15-128.

²⁴ H. Paszkiewicz, *Początki Rusi...*, s. 241, 242; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, s. 133.

²⁵ J. Fijałek, op. cit., s. 519.

ojca pozostali poganami²⁶. Do zawarcia unii w Krewie 16 znakomitych rodów litewskich przyjęło prawosławie, w tym wielki książę litewski Witold²⁷. Spośród dziesięciu księżniczek litewskich – córek Giedymina, Kiejstuta, Olgerda i Witolda – dwie były żonami wielkich książąt moskiewskich, Symeona i Wasyla, dwie żonami książąt halicko-włodzimierskich, pozostałe innych książąt ruskich²⁸. Córki Giedyminowiczów przyjmowały prawosławie. Z kolei syn Michała Koriatowicza – Dymitr, książę wołyński – ożenił się w 1356 roku z siostrą Dymitra Dońskiego. Michał Koriatowicz wspierał wojska moskiewskie w wojnie przeciwko Jagielle. Książę połocki Andrzej, podtrzymany przez Światosława, księcia smoleńskiego, wystąpił przeciwko Jagielle, kiedy ten przyjmował chrzest w Krakowie w 1386 roku. Ten sam książę smoleński Światosław walczył w 1370 roku wraz z wojskami księcia Olgerda przeciwko księciu moskiewskiemu Dymitrowi Dońskiemu, za co został wyklęty przez patriarchę carogrodzkiego Filoteusza Kokkinosa (1355-1363; 1364-1373)²⁹. Liczne konwersje wyznaniowe Litwinów i alianse małżeńskie litewskich elit z księżniczkami ruskimi tworzyły podstawę do wprowadzenia prawosławia jako religii panującej. Taki status Kościoła prawosławnego pozostawał w Wielkim Księstwie Litewskim do unii polsko-litewskiej.

Prawosławie, oprócz wymienionych książąt, przyjmowało wielu przedstawicieli litewskich rodów bojarskich, towarzyszących członkom dynastii udających się do księstw ruskich, by objąć tam władzę. W miastach litewskich wyznawcami prawosławia byli przeważnie Rusini, ale i tam następował powolny proces rutenizacji Litwinów. Zakres przyjęcia chrześcijaństwa na Litwie był znaczący, skoro dziesiątki rodzin litewskich z elit społecznych przyjęło po unii krewskiej wyznanie prawosławne.

Dzięki Kościołowi prawosławnemu na dworach litewskich dominowała kultura i literatura ruska, a językiem urzędowym był język starobiałoruski. W stosunkach litewsko-moskiewskich czynnik wyznaniowy zaczął odgrywać istotne znaczenie. Książęta litewscy dążyli do skonsolidowania istniejącego na terenie ich państwa Kościoła prawosławnego z polityką kraju i uniezależnienia go od wpływów zewnętrznych. Olgerd dążył do stworzenia niezależnej od Moskwy organizacji cerkiewnej, która poza terenami Wielkiego Księstwa Litewskiego obejmowałaby Kijów, Smoleńsk, Niżny Nowogród i Twer³⁰. Rezultatem tej polityki było powtórne odnowienie metropolii litewskiej w granicach Wielkiego Księstwa, które nastąpiło za rządów Olgerda w 1375 roku.

Odnowienie metropolii litewskiej nie było zadaniem łatwym do zrealizowania. Śmierć w 1361 roku metropolity litewskiego Romana skomplikowała sytuację organizacyjną Kościoła prawosławnego w Wielkim Księstwie Litewskim. Na synodzie

²⁶ J. Wolff, *Ród Giedymina. Dodatki i poprawki do dzieł K. Stadmickiego: „Synowie Giedymina”, „Olgerd i Kiejstut” i „Bracia Władysława Jagielly”*, Kraków 1886, s. 10, 70-95, 116-118, 145-153, 159-167; H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. I, *Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku*, Warszawa 1933, s. 96-126, 257, 258.

²⁷ T. Wasilewski, *Prawosławne imiona Jagielly i Witolda*, „Analecta Cracoviensia”, t. XIX, 1987, s. 107-115.

²⁸ T. Śliwa, op. cit., s. 20-21; J. Tęgowski, *Pierwsze pokolenie Giedyminowiczów*, Poznań 1999, s. 52-55; 81-84.

²⁹ J. Fijałek, op. cit., s. 520; J. Tęgowski, op. cit., s. 164-171.

³⁰ H. Paszkiewicz, *Początki Rusi...*, s. 250-251; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów...*, s. 144.

patriarszym w 1362 roku nowy patriarcha Filoteusz forsował myśl o zniesieniu metropolii litewskiej, ale interwencja księcia Olgierda spowodowała, że decyzji takiej nie podjęto. Patriarcha zgodził się, ażeby metropolia kijowska obejmowała granice państwa Olgierda. W tej sytuacji biskupstwa metropolii litewskiej i dawnej halińskiej znalazły się znów pod zwierzchnością metropolity kijowskiego. Do metropolii kijowskiej dodano następujące władcytwa: smoleńskie, twerskie, nowosielskie i niżnonowogrodzkie³¹.

Metropolia litewska formalnie nie została zlikwidowana, ale przez 15 lat nie była obsadzona. Książęta litewscy nie tracili jednak przekonania, że terytorium litewskie powinno posiadać odrębną organizację cerkiewną. Śmierć Romana wstrzymała realizację tego programu, ale go nie zmieniła. Impulsem do starań o reaktywowanie metropolii litewskiej były działania Polski w sprawie przywrócenia metropolii halińskiej. W tej sytuacji Olgierd, grożąc likwidacją Kościoła prawosławnego, wystąpił w 1375 roku ze zdecydowanym żądaniem usunięcia z obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego filomoskiewskiego metropolity Aleksego³². Ultimatum zostało przez patriarchat przyjęte w szczególny sposób. Patriarcha mianował i wyświęcił na metropolitę mnicha Cypriana, Bułgara, wychowanek tyrnowskiej szkoły piśmiennictwa cerkiewnego, który w latach 1373-1374, jako pełnomocnik Olgierda na Litwie, krytycznie ocenił postępowanie Aleksego i wspierał politykę władcy³³. Dodatkowym czynnikiem, który wpłynął na decyzję patriarchy były zarzuty wysuwane pod adresem metropolity Aleksego o brak zainteresowania eparchiami litewskimi oraz ustanowienie łacińskiej hierarchii na Rusi Czerwonej (1376 r.), kiedy pojawiła się realna groźba chrystianizacji Litwy przez Kościół katolicki.

W 1376 roku, jeszcze za życia metropolity Aleksego, patriarcha Filoteusz mianował następcą Romana na metropolii litewskiej Cypriana, powierzając mu także nadzór nad biskupstwami metropolii halińskiej³⁴. Cyprian został wkrótce zwierzchnikiem metropolii kijowskiej i małopolskiej ze względu na obawy przed węgierską polityką latynizacyjną. Ambicje Litwy rozciągnięcia panowania nad wszystkimi wyznawcami prawosławia nie były możliwe do zrealizowania z uwagi na rosnącą potęgę Moskwy i politykę patriarchatu konstantynopolańskiego.

W 1377 roku samodzielne rządy na Litwie objął książę Jagiełło korzystając z pomocy wojsk krzyżackich. Książę litewski obiecał Zakonowi Krzyżackiemu przyjąć chrzest w obrządku zachodnim i schryścianizować Litwę. Pomimo złożonej deklaracji, Jagiełło nie kwapił się z wypełnieniem zobowiązań i kontynuował politykę wyznaniową księcia Olgierda. W wyniku starań wielkiego księcia w 1378 roku metropolita litewski Cyprian oficjalnie otrzymał patriarsze potwierdzenie praw do biskupstw na Rusi południowej, które nie weszły w skład wskrzeszonej metropolii halińskiej. Równocześnie w porozumieniu z Jagiełłą dążył do przejęcia jurysdykcji nad metropolią kijowską. W roku 1380

³¹ J. Fijałek, op. cit., s. 19-20.

³² Макарий, op. cit., s. 46; Е. Голубинский, op. cit., s. 211; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów...*, s. 144-145.

³³ J. Fijałek, op. cit., s. 36; T. Wasilewski, *Historia Bułgarii*, Warszawa-Wrocław-Kraków 1970, s. 121.

³⁴ J. Fijałek, op. cit., s. 37.

uzyskał tytuł metropolity litewskiego i halickiego od patriarchy konstantynopolitańskiego Niła³⁵.

W tym czasie pojawiły się plany chrystianizacji Litwy przez Kościół prawosławny. W 1384 roku Jagiełło zawarł traktat z Moskwą zobowiązując się do poślubienia Zofii, córki Dymitra Dońskiego. W traktacie przewidywano, że Litwa przyjmie chrzest w obrządku prawosławnym. Książę zorientował się jednak, że spełnienie warunków Moskwy nie uwolni Wielkiego Księstwa Litewskiego od krucjat krzyżackich. Wiedział, że Kościół prawosławny był postrzegany w Europie Zachodniej niewiele lepiej od pogan. Równocześnie Litwa z uwagą śledziła wydarzenia w Polsce. Propozycja unii państwowej i małżeństwa z królową Jadwigą kreśliła nowe perspektywy. Podstawowym warunkiem porozumienia z Polską było przyjęcie chrztu w obrządku łacińskim przez księcia i jego poddanych oraz złączenie ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej na zasadzie inkorporacji. Po zawarciu traktatu z Polską Jagiełło przyjął chrzest z imieniem Władysław i poślubił Jadwigę³⁶.

Metropolita Cyprjan przeniósł się do Moskwy (w 1389 r.), ale dwukrotnie przebywał w Wielkim Księstwie Litewskim (1396/1397, 1404) utrzymując dobre kontakty z Jagiełłą i Witoldem³⁷. Rezydując na Litwie (w Kijowie, Wilnie i Nowogródku; lata: 1375-1389) musiał wypracować trwałe formy współpracy z Giedyminowiczami. Właśnie u schyłku tego okresu spotkał się z gwałtowną zmianą podejścia do Kościoła prawosławnego na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. W wyniku unii krewskiej powstała nowa katolicka monarchia polsko-litewska, w której hierarcha stracił pozycję najwyższego zwierzchnika duchowego ruskich poddanych Litwy i niemałej części zrutenizowanych Litwinów.

W okresie przygotowań do unii krewskiej Wielkie Księstwo Litewskie składało się z Litwy etnicznej zamieszkałej przez ludność prawosławną i pogańską oraz wchodzących w skład państwa ziem ruskich zamieszkałych niemal wyłącznie przez wiernych Kościoła wschodniego. O zasięgu prawosławia w 1501 roku informował pośrednio sekretarz wielkiego księcia litewskiego Aleksandra, który w liście do papieża Aleksandra VI napisał, że kiedy Jagiełło przyjmował chrzest, na jednego Litwina poganina przypadało stu Rusinów prawosławnych³⁸.

Jagiełło w akcie krewskim zobowiązał się do przyjęcia wyznania katolickiego i katolicyzacji mieszkańców. Spełnił warunek, nawracając na katolicyzm pogańskich Litwinów i prawosławnych Rusinów. W stosunku do ludności prawosławnej, zwłaszcza zamieszkałej między katolikami, Jagiełło stosował ograniczenia w zakresie swobód wyznaniowych, budowy świątyń i dopuszczania do urzędów. Taką samą politykę prowadził na Litwie książę Witold. Na terenach zdominowanych przez ludność prawosławną obaj panujący zmuszeni byli do zachowania dawnych praw nadanych Kościołowi prawosławnemu.

³⁵ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów...*, s. 145-146.

³⁶ J. Tęgowski, op. cit., s. 125-127.

³⁷ J. Fijałek, op. cit., s. 21-44; E. Голубинский, op. cit., t. II, s. 336-339; M. С. Грушевський, *Історія України-Руси*, t. V, Львів-Київ 1908, s. 509, 510; K. Chodynicki, op. cit., s. 25; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów...*, s. 146.

³⁸ J. Fijałek, *Kościół rzymskokatolicki na Litwie*, [w:] *Chryścianizacja Litwy*, Kraków 1987, s. 137; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów...*, s. 147.

Po 1386 roku Jagiełło i Witold pozostali zwierzchnikami społeczności wyznania tolerowanego, ale zdecydowanie odepchniętego od wpływów politycznych. Wieloletnia bliska znajomość Cypriana z Jagiełłą, spowodowała, że król, niezależnie od popierania Kościoła katolickiego, zachował przychylną postawę wobec metropolity, a metropolita pozostał lojalny wobec książąt litewskich, mimo że przebywał w Moskwie. Z księciem Witoldem i Jagiełłą konsultował np. obsadę katedry smoleńskiej. Z inspiracji Jagiełły wyświęcał tylko biskupów metropolii litewskiej (np. w 1383 roku w Smoleńsku – Kasjana, a w Połocku – Teodozego Greka)³⁹.

Zachowanie wzajemnych dobrych stosunków między książętami litewskimi a Cyprianem po 1389 roku było przejawem dużych dyplomatycznych zdolności i rozsądku metropolity. Przenosząc się do Moskwy, a więc państwa pozostającego w stałym konflikcie z monarchią Jagiełły, unikał wszelkich poczynań mogących zaszkodzić kontaktom z Jagiełłą. Metropolita miał świadomość, że takie postępowanie miałoby zgubny skutek dla Cerkwi prawosławnej na Litwie. Jeszcze w czasie pobytu na Litwie, dzięki zapobiegliwości Cypriana dokonano znacznej melioracji dóbr ziemskich metropolii kijowskiej, rozpoczęto odnawianie katedralnego soboru św. Zofii i paru monasterów zdewastowanych w czasie najazdów tatarskich. Z fundacji książęcych bądź bojarskich wzniesiono nowe cerkwie⁴⁰.

Episkopat polski, z biskupem krakowskim Piotrem Wyszem na czele, popierał koncepcję ekspansywnej katolicyzacji ziem ruskich, poprzez rozwój osadnictwa niemieckopolskiego i rozbudowę struktur Kościoła katolickiego. Plany te, mało realne na ziemiach koronnych z uwagi na dominację katolicyzmu, mogły mieć jednak sens na obszarze Rusi Litewskiej, szczególnie na ziemiach północno-wschodnich, gdzie instytucje katolickie albo zupełnie nie występowały, albo stanowiły izolowane placówki. Unia przyniosłaby na takich terenach zwiększenie wpływów polskich.

Związek polityczny Wielkiego Księstwa Litewskiego z katolicką Polską miał ważne konsekwencje w relacjach wyznaniowych. Zahamował rozwój prawosławia i utoruwał drogę Kościołowi łacińskiemu ze wszystkimi skutkami polityczno-kulturowymi. Prawosławie z wyznania dominującego stało się wyznaniem tolerowanym⁴¹. Wszelkie przywileje władz litewskich uzyskał Kościół rzymskokatolicki, który intensywnie rozwijał własne struktury organizacyjne. Cerkiew prawosławna za czasów Jagiełły i Witolda praktycznie została pozbawiona nowych nadań monarszych. Powstał wówczas model polityki wyznaniowej, który uwzględniał z jednej strony tradycyjne związki państwa z Cerkwią prawosławną, z drugiej zaś zapewniał Kościołowi katolickiemu pełną opiekę państwa.

Początkowo Władysław Jagiełło w stosunku do Rusi Halickiej starał się naśladować Kazimierza Wielkiego. Niektóre starostwa na Rusi Czerwonej zostały obsadzone

³⁹ ПСРЛ, т. XIII, Москва 1965, s. 128; Макарий, op. cit., s. 78; T. M. Trajdos, *Biskupi prawosławni...*, s. 128.

⁴⁰ Макарий, op. cit., s. 163-171.

⁴¹ Ibidem, op. cit., s. 41-97; M. C. Грушевський, op. cit., s. 100-179; W. Czermak, *Sprawa równouprawnienia schizmatyków i katolików na Litwie (1432-1563)*, „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności” t. XLIV, Kraków 1903, s. 7-17; K. Chodynicki, op. cit., s. 3-72; T. M. Trajdos, *Metropolici kijowscy Cyprian i Grzegorz Camblak...*, s. 211, 212; idem, *Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386-1434)*, Wrocław 1983.

starostami ruskimi, a cała prowincja cieszyła się szeroką autonomią i odrębną walutą. Wszystkie dokumenty wystawione przez kancelarię królewską w sprawach Rusi Halickiej były pisane po rusku⁴². W ceremonii chrztu Jagiełły uczestniczyli książęta litewscy i ruscy. Część z nich odmówiła przyjęcia chrztu tłumacząc, że są już ochrzczeni w obrządku greckim⁴³. Chociażby ze względu na nich Władysław Jagiełło nie mógł od razu prowadzić polityki dyskryminującej wyznawców Kościoła prawosławnego. Fakt ten wykorzystywali Krzyżacy, którzy donosili Rzymowi, że za panowania Władysława Jagiełły w jego państwie:

[...] chrześcijaństwo [łacińskie] nader małe postępy czyni w Rusi. W każdej, bowiem diecezji są dwaj różni biskupi, chrześcijański i ruski, tamten ubogi, ten bogaty i możny, a jeśli jedno nowo narodzone dziecko chrześcijańskie ochrzczone bywa chrztem [łacińskim], tedy przeszło sto otrzymuje chrzest ruski⁴⁴.

Postanowienia aktu krewskiego z 1385 roku⁴⁵, zmodyfikowane kolejnymi umowami polsko-litewskimi: ostrowską (1392 r.), wileńsko-radomską (lata 1400-1401) i horodelską (1413 r.) zmieniły położenie Kościoła prawosławnego na terenie Ziemi Nowogródzkiej i w ogóle wpłynęły na status Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich będących w granicach Korony Polskiej. Unia horodelska nie była umową równoprawną, albowiem zgodnie z nią w skład wspólnej Rady mieli wchodzić wyłącznie biskupi katolicy. Władcy prawosławni zostali pozbawieni tej możliwości, podobnie jak piastowania wyższych stanowisk państwowych. Unia wyrażała interesy katolickich Litwinów, którzy pragnęli zapewnić sobie przewagę nad Rusinami⁴⁶. Równoczesne reaktywowanie metropolii halickiej przyniosło pełne podporządkowanie Cerkwi państwu. Równie wielkim zagrożeniem dla społeczności prawosławnej było stworzenie struktur Kościoła łacińskiego poprzez erygowanie metropolii i biskupstw.

Katolicyzacja Litwy-Auksztoty od 1387 roku, a Żmudzi od 1413 roku, erygowanie biskupstwa wileńskiego (1387 r.) i miednickiego (1417 r.) doprowadziły do powstania gęstej sieci parafialnej i licznych fundacji klasztornych. Proces przeobrażeń religijnych i kulturowych, dokonywany pod nadzorem Jagiełły (a po 1392 r. Witolda), zmierzał do trwałego sformowania na Litwie społeczności katolickiej zintegrowanej z cywilizacją łacińską⁴⁷. Zmianom powyższym towarzyszyły przywileje monarsze gruntownie reformujące stosunki społeczne. Istotne konsekwencje wniosły przepisy wprowadzające społeczne i polityczne ograniczenia uprawnień wyznawców prawosławia. Niektóre z nich nie polegały na odebraniu posiadanych przez prawosławnych uprawnień, ale na niedopuszczeniu ich do przywilejów, które otrzymali katolicy Litwini. Proces ten, zainaugurowany przywilejem wileńskim 1387 roku, dotyczył głównie wyższych warstw

⁴² F. Sielicki, *Polsko-ruskie stosunki kulturalne do końca XV wieku*, Wrocław 1997, s. 100, 102, 103.

⁴³ T. Wasilewski, *Prawosławne imiona Jagiełły i Witolda...*, s. 107-115.

⁴⁴ K. Szajnocha, *Jadwiga i Jagiełło*, t. II, Kraków 1908, s. 234; F. Sielicki, op. cit., s. 105; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów...*, s. 162-163.

⁴⁵ *Akta Unii Polski z Litwą*, t. 1-2, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932.

⁴⁶ H. Wisner, *Unia. Sceny z przeszłości Polski i Litwy*, Warszawa 1988, s. 73, 74.

⁴⁷ J. Bardach, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVII wieku*, Warszawa 1970, s. 34; A. Prochaska, *Władysław Jagiełło*, t. II, Kraków 1908, s. 303.

społeczeństwa, a zwłaszcza bojarstwa, zwalniał katolików z wielu ciężarów na rzecz państwa oraz nadawał im wolności osobiste. Z przywileju tego nie mogli korzystać prawosławni. Przywilej wileński nadawał prawo indywidualnej własności ziemskiej Kościołowi katolickiemu. Cerkiew prawosławna takiego prawa nie uzyskiwała. W tej sytuacji ziemie znajdujące się w użytkowaniu Cerkwi pozostawały własnością gospodarza (księcia). Fakt ten miał istotne konsekwencje w obsadzaniu godności cerkiewnych i ukształtowaniu się prawa „ktitorstwa” oraz „podawania”.

Przywileje wileńskie 1387 roku tworzyły litewski stan szlachecki zorganizowany na fundamencie wyznania panującego. Prawa osobiste, prawa własności majątkowej i częściowe zwolnienia ze świadczeń na rzecz państwa zapewniano wyłącznie tym bojarom i ziemianom, którzy dokonają konwersji katolickiej⁴⁸. Drugi przywilej wileński z 22 lutego 1387 roku zakazywał szlachcie katolickiej małżeństw z prawosławnymi, a w przypadkach takich koligacji oznaczał przymus konwersyjny dla prawosławnych:

Jeśli zaś wbrew temu zakazowi ktoś lub któraś wyznania ruskiego zostanie przychwycona na wspólnym z katolikiem wiernym Kościołowi rzymskiemu, odtąd nie powinni być rozłączeni, lecz mężczyzna bądź kobieta winni przejść z innej sekty na wiarę katolicką, wyznawszy posłuszeństwo Kościołowi rzymskiemu⁴⁹.

Jagiello, aby zapewnić trwałość wiary katolickiej wśród nowo ochrzczonych Litwinów dopuścił się do niespotykanej dotąd ingerencji w relacje małżeńskie.

Mandaty Jagiełły z 1389 roku utrwalały dominację Kościoła katolickiego. Król nakazał posłuszeństwo biskupowi wileńskiemu, nałożył świadczenia na jego rzecz⁵⁰, nadając katedrze i kapitule wileńskiej olbrzymie uposażenie⁵¹. Elita rządząca w Wielkim Księstwie Litewskim miała być katolicka. Rozporządzenie tej treści przekazał Witold w 1392 roku w posłaniu skierowanym do wojewodów, namiestników i ciwunów⁵². Wielki książę nie zmieniał kierunku polityki Jagiełły. Kościołem panującym pozostawał wyłącznie Kościół katolicki. Wyznawcy prawosławia mogli korzystać z oferty tolerancji pod dwoma warunkami: bezwzględnej lojalności wobec katolickiego władcy i gorliwego spełniania jego poleceń⁵³. W praktyce sytuacja nieco odbiegała od postanowień aktów prawnych. Na terenach zdominowanych przez ludność prawosławną panowały pełne swobody wyznaniowe. Na terenach zamieszkałych przez ludność różnicowaną pod względem religijnym obowiązywały wymienione wyżej ograniczenia.

⁴⁸ W. Czermak, op. cit., s. 7.

⁴⁹ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, t. I, cz. 1, wyd. J. Fijałek, W. Semkowicz, Kraków 1948, nr 6, s. 13-15; J. Drabina, *Wierzenia, religie, wspólnoty wyznaniowe w średniowiecznej Polsce i na Litwie i ich koegzystencja*, Kraków 1994, s. 112.

⁵⁰ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej...*, t. I, nr 15 i 16.

⁵¹ J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu, ustrój i uposażenie*, Poznań 1972, s. 8 i 10; idem, *Powstanie i rozwój latyfundiów biskupstwa wileńskiego (1387-1550)*, Poznań 1963, s. 35-38.

⁵² *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej...*, t. I, nr 23; T. M. Trajdos, *Metropolici kijowscy...*, s. 212.

⁵³ H. Łowmiański, *Witold, wielki książę litewski*, Wilno 1930, s. 102; M. Kosman, *Tolerancja wyznaniowa na Litwie do XVIII w.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, R. XVIII, Warszawa 1973, s. 99 i 103; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów...*, s. 164-165.

Podobny charakter miało szereg zarządzeń ograniczających prawa wyznawców prawosławia i swobodę wyrażania kultu. Dokonane w Horodle w 1413 roku rozszerzenie wolności majątkowych szlachty litewskiej, nadanie uprawnień politycznych jej reprezentacjom, wreszcie adopcja herbowa przez rody polskiej szlachty dotyczyły wyłącznie katolików. Nie dopuszczono też prawosławnych bojarów do niektórych wyższych urzędów: wojewody i kasztelana wileńskiego, wojewody i kasztelana trockiego oraz do udziału w radzie wielkksiążęcej:

Też przyrzeczonych wolności i przywilejów, i takowych łask tylko oni panowie i szlachta ziemi litewskiej mogą używać i z nich się weselić, którym są dane herby szlachty Królestwa Polskiego i którzy są chrześcijańskiej wiary, i poddani rzymskiemu Kościołowi, a nie odszczepieńcy i niewierni⁵⁴.

Ograniczenia wymienione w przywilejach z 1387 i 1413 roku były stosowane na terenie Litwy etnicznej, Rusi Czarnej, Polesiu i Podlasiu, nie obejmowały Połocka, Witebska, Wołynia, Kijowa, Smoleńska i ziemi czernihowsko-siewierskiej.

Zakaz budowy nowych cerkwi i remontowania starych wydano dla diecezji gnieźnieńskiej, ale z powodu przynależności do niej biskupstwa wileńskiego nabrał mocy prawnej dla całej Litwy⁵⁵. Podobny zakaz budowy cerkwi prawosławnych wprowadził książę Witold⁵⁶, jednak na terenie Rusi litewskiej zakazu budowy nowych świątyń prawosławnych nie stosowano. Magnaci litewscy i ruscy mogli swobodnie fundować monasteria i cerkwie. Sporadycznie stosowano się też do nakazu powtórnego chrztu przy przechodzeniu z prawosławia na katolicyzm. Wydane przez episkopat polecenie rebaptызacji Rusinów, popierane przez Jagiełłę, nie zyskało poparcia ani świeckich, ani duchownych. Wymienione ograniczenia, choć nie były wszędzie przestrzegane, formalnie obowiązywały aż do panowania Zygmunta Augusta⁵⁷.

Utrwalenie ścisłego związku państwowego Polski i Litwy poprzez nadanie Wielkiemu Księstwu charakteru lennego autonomicznego terytorium Korony Polskiej, wspólnota wyznaniowa, rodowa i polityczna szlachty obu krajów przesądziły całkowicie o sukcesie opcji katolickiej na Litwie. Pozycji Kościoła katolickiego nie naruszyła również unia grodzieńska (1432 r.). Przywilej grodzieński, który choć mówił o równouprawnieniu religijnym, to jednak potwierdzał wyłączne prawa katolików do piastowania niektórych urzędów i godności⁵⁸.

W latach dwudziestych i trzydziestych XV wieku nastąpił wzrost znaczenia Nowogródka. W Nowogródku w 1422 roku król Władysław Jagiełło poślubia piękną

⁵⁴ *Akta unii Polski z Litwą...*, s. 60-72.

⁵⁵ W. Czermak, op. cit., s. 8, 9; J. Długosz, *Dziejów polskich ksiąg dwanaście*, t. IV, tł. K. Mecherzyński, Kraków 1869, s. 142-147; J. Strzelczyk, *Auf dem Weg zur Republik vieler Völker und Konfessionen: Katholiken und Orthodoxe in Polen im späten Mittelalte*, [in:] *Toleranz im Mittelalter*, hg. Von A. Patschovsky und H. Zimmermann, Sigmaringen 1998, s. 284-290.

⁵⁶ *Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386-1430*, zebrał i wydał J. Ochmański, Warszawa-Poznań 1986, s. 56.

⁵⁷ K. Chodynicki, op. cit., s. 88-90; J. Strzelczyk, *Ku Rzeczpospolitej...*, s. 166-169; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, s. 166.

⁵⁸ W. Czermak, op. cit., s. 16, 17 i 26.

Sońkę, córkę księcia Holszańskiego. W Nowogródku, Wielki Książę Litewski Witold powracając z wyprawy na Psków i Nowogród rozdawał swojemu rycerstwu dary. W 1444 roku Kazimierz Jagiellończyk zwolnił miasto z licznych obciążeń podatkowych i zaliczył je do głównych miast Litwy. Cztery lata później zebrał się tutaj sejm litewski, aby doprowadzić do ugody skłóconą szlachtę polską i litewską podczas obrad w Lublinie.

Powstanie katolickiej monarchii Władysława Jagiełły spowodowało, że Kościół prawosławny zajął w państwie pozycję drugorzędą względem prawa i przywilejów ekonomicznych. Władze Litwy i Korony stosowały podstawowe zasady tolerancji, akceptowały istniejącą strukturę Kościoła prawosławnego. Trzeba pamiętać, że Kościół prawosławny w granicach Księstwa i Korony znalazł się w państwie katolickim i zgodnie z ówczesnym prawodawstwem stosowano wszystkie prawa, które wykorzystywano przeciwko ludności nie należącej do Kościoła łacińskiego. Stare prawo kościelne, stosowane na ziemiach polskich, traktowało wszystkich odszczepieńców na równi z żydami i niewiernymi. Wraz z rozwojem osadnictwa polskiego i niemieckiego, a w ślad za nim struktury parafialnej Kościoła łacińskiego, prawosławie na terenie Ziemi Nowogródzkiej straciło na rzecz katolickiej wspólnoty wyznaniowej⁵⁹.

Synod nowogródzki z 1415 roku doprowadził do zmiany ustroju Cerkwi litewskiej. W ten sposób została powołana autokefaliczna metropolia litewsko-ruska. Po raz pierwszy doszło do wyraźnego podziału jednolitej metropolii kijowskiej na dwie: kijowską i moskiewską – rozdzieloną granicami państw. Stworzone zostały podstawy organizacyjne niezależnej struktury organizacyjnej Kościoła wschodniego w państwie polsko-litewskim. Równocześnie biskupi biorący udział w synodzie zobowiązali się okazywać szacunek wszystkim patriarchom prawosławnym. Od synodu nowogródzkiego obsadzanie katedry metropolitalnej na ziemiach Korony i Litwy odbywało się na soborach biskupów. Synod faktycznie przyznał katolickiemu władcy Litwy Witoldowi pełnię praw ktitorskich i prawo „podawania” osób duchownych na stanowiska cerkiewne⁶⁰. To postanowienie, dokonane pod naciskiem księcia Witolda, otwierało szerokie możliwości działań panującego na rzecz unii kościelnej. Cerkiew w Wielkim Księstwie Litewskim stała się „kościółem państwowym niższej rangi” z supremacją katolickiego hospodara⁶¹.

W obliczu rozpoczynającego się soboru w Konstancji i wzmoczonej misji katolickiej na wschodzie, biskupi biorący udział na synodzie w Nowogródku musieli mieć świadomość konsekwencji podjętych decyzji. Latopisy ruskie i źródła polskie zgodnie podkreślały, że synod nowogródzki został wymuszony przez katolickiego władcę i został zwołany w Nowogródku dla obalenia Focjusza, obrońcy prawosławia. Podkreślano, że jego postanowienia miały doprowadzić do osłabienia Cerkwi, a jej wiernych włączyć do

⁵⁹ *Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386-1430...*, s. 57-59.

⁶⁰ W. Zaikin, *Ustrój wewnętrzny Kościoła ruskiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI w. do Unii Lubelskiej*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, t. IX, nr 2, 1930, s. 134; В. Закин, *Участие светского элемента в церковном управлении*, Warszawa 1930, s. 105-107; K. Chodynicki, op. cit., s. 40, 41.

⁶¹ T. M. Trajdos, *Biskupi prawosławni...*, s. 153; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów...*, s. 170-171.

Kościół katolickiego⁶². Rzeczywiście możemy w synodzie nowogródzkim doszukiwać się przyczyn wyjazdu Grzegorza Camblaka na sobór w Konstancji⁶³.

Synod nowogródzki miał jeszcze jedno ważne znaczenie w dziejach Kościoła prawosławnego w państwie polsko-litewskim. Powołując, bez zgody patriarchy konstantynopolitańskiego, odrębną metropolię stworzył niespotykany dotąd precedens. Konsekwencją tej decyzji był wybór na synodzie metropolity. Po raz pierwszy jego wyboru dokonali biskupi, przedstawiciele duchowieństwa świeckiego i zakonnego oraz świeccy magnaci. Od 1415 roku synody metropolitalne dokonywały wyboru metropolity i przeprowadzały reformy organizacyjne w metropolii kijowskiej. Zwiększyła się też rola synodów diecezjalnych, w których obok miejscowego biskupa brali udział głównie protopopi i przełożeni klasztorów. Często synody diecezjalne poświęcane sprawom organizacyjnym i dyscyplinarnym odbywały się w Nowogródku, co podkreśla jego miejsce w życiu religijnym i politycznym Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Po upadku planów unijnych polityka Jagiełły na ziemiach ruskich skoncentrowała się na wspieraniu Kościoła katolickiego. W 1420 roku zostało sformułowane prawo kościelne o schizmatykach (*De scismaticis*) zawarte w statutach wieluńsko-kaliskich. Zakazywało ono „odszczerpieńcom” od wiary katolickiej posiadania i budowania domów modlitwy bez zezwolenia biskupa rzymskokatolickiego w całej prowincji gnieźnieńskiej. Zakaz budowy nowych świątyń prawosławnych wydały również władze państwowe. Inicjatywę wydania tego aktu przypisuje się księciu Witoldowi, ale nie mamy edyktu książęcego, który by takie postanowienia wprowadzał w życie. Rozporządzenie Władysława Jagiełły potwierdził w 1442 roku Władysław Warneńczyk⁶⁴.

Świdrygiełło prowadził odmienną aniżeli jego poprzednicy politykę wobec prawosławnych. W jego kręgu pojawiła się spora grupa prawosławnych, chociaż najważniejsze namiestnictwa pozostawały w rękach katolików⁶⁵. Książę zadecydował też o dalszym losie ówczesnego metropolity Gerasima. Najpierw wybrał go następcą metropolity Focjusza, a następnie wykorzystał go do pozornych negocjacji w sprawie unii w czasie soboru bazylejskiego. W rzeczywistości Świdrygiełło był przeciwny wszelkim rozmowom unijnym. Fiasko tych rozmów wykorzystali moi prawosławni, którzy przed Świdrygiełłą oskarżyli władzę Gerasima o zdradę. Książę, uwikłany w konflikty wewnętrzne, polecił metropolitę spalić na stosie w Witebsku (1435 r.)⁶⁶. Powstałe dwuletnie zamieszanie związane z wyłonieniem nowego metropolity rozwiązano w 1436 roku Patriarcha mianował na metropolitę kijowskiego i całej Rusi Greka Izydora, który objął władzę nad wszystkimi biskupstwami w Koronie, Wielkim Księstwie Litewskim i Wielkim Księstwie Moskiewskim. Metropolita Izydor był człowiekiem wykształconym i doskonałym dyplomata. Cesarz Jan VIII Paleolog wysłał go na sobór bazylejski, na którym miano

⁶² T. M. Trajdos, *Metropolici kijowscy...*, s. 225, 226.

⁶³ A. Prochaska, *Dążenia do unii cerkiewnej za Jagiełły*, „Przegląd Powszechny”, t. XIII, 1896, s. 6, 7, 42-64; A. Lewicki, *Sprawa Unii Kościelnej za Jagiełły*, „Kwartalnik Historyczny”, t. XI, 1897, s. 328; J. Fijałek, *Biskupstwa greckie...*, s. 50-51; M. C. Грушевський, op. cit., s. 401; L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, t. I, Warszawa 1930, s. 131.

⁶⁴ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów...*, s. 176-177.

⁶⁵ W. Czermak, op. cit., s. 348-405.

⁶⁶ A. Lewicki, *Powstanie Świdrygiełły*, Kraków 1892, s. 241-248.

rozmawiać o pomocy militarnej dla Konstantynopola i o unii kościelnej. W 1437 roku Izidor przybył do Moskwy jako metropolita całej Rusi i został zaakceptowany przez księcia Wasyla II Ślepego⁶⁷.

Z inicjatywy metropolity Izidora król Władysław III Warneńczyk wydał 22 marca 1443 roku w Budzie przywilej, który zrównywał prawnie duchowieństwo prawosławne z rzymskokatolickim. Przywilej poręczał duchowieństwu prawosławnemu wszystkie posiadane prawa i wolności, z których korzystał kler katolicki oraz zabraniał ingerencji ze strony państwa i świeckich w sądownictwo cerkiewne. Król nakazywał ponadto zwrot Kościołowi prawosławnemu wszystkich zabranych mu majątków⁶⁸. Trudno powiedzieć czy przywilej wydany w Budzie wywarł jakikolwiek wpływ na położenie Cerkwi. Miał pomóc metropolicie w pozyskaniu ludności prawosławnej dla unii. Była to bardziej deklaracja dotycząca przyszłości, aniżeli potwierdzenie stanu faktycznego. W żaden sposób dokument nie korespondował z rzeczywistością, pozostał jedynie na papierze i nie stał się obowiązującym prawem⁶⁹.

Za panowania Kazimierza Jagiellończyka większość urzędów na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego pozostawała w rękach Rusinów i Litwinów. Wojewodami kijowskimi w drugiej połowie XV wieku byli Marcin Gasztołd (1471), Iwan Chodkiewicz (1482) i Jury Pac (1492). Trudno przypuszczać, że wojewodowie ci ograniczali działalność Kościoła prawosławnego. Gasztołdowie czy Radziwiłłowie nie chcieli dopuścić do Rady książęcej czy godności kasztelana wileńskiego przedstawicieli zasłużonych rodów ruskich. Ograniczenia wyznaniowe wobec prawosławnych stosowano głównie na terenie województwa wileńskiego i trockiego. Pomimo tych ograniczeń w końcu XV wieku i na początku XVI wieku zwiększyła się liczba panów ruskich zasiadających w Radzie wielkksiążęcej. W okresie do 1492 roku udział przedstawicieli rodzin ruskich wzrósł w strukturach władzy do 37%. Liczba ta uwzględnia Rusinów wyznania katolickiego i prawosławnego. Kariera przedstawicieli rodu Chodkiewiczów wskazuje, że prawosławni zasiadali w Radzie wielkksiążęcej. Chodko Jurewicz, bliski współpracownik Świdrygiełły, po śmierci księcia stale asystował Zygmuntowi Kiejstutowiczowi. Syn Chodki, Iwan, został członkiem rady Kazimierza Jagiellończyka jako marszałek hospodarski, namiestnik witebski, starosta łucki i w końcu wojewoda kijowski⁷⁰.

W drugiej połowie XV wieku w Radzie wielkksiążęcej zasiadali następujący prawosławni Rusini: Iwan Ilinicz, namiestnik witebski, smoleński i braclawski; Jursza Iwanowicz, namiestnik braclawski, wojewoda kijowski; Iwaszko Gojcewicz, namiestnik witebski, nowogrodzki i połocki; Jerzy Semenowicz, książę Holszański; Olelko Włodzimierzowicz, książę kijowski; Sołtan Aleksandrowicz, marszałek hospodarski i namiestnik nowogrodzki i Stanko Sudywojowicz, marszałek hospodarski i namiestnik

⁶⁷ K. Chodynicki, op. cit., s. 49, 50.

⁶⁸ *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. 3, Wrocław 1969, nr 647, s. 80-82.

⁶⁹ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów...*, s. 179-180.

⁷⁰ *Polski Słownik Biograficzny*, t. III, Kraków 1937, s. 361; L. Korczak, *Litewska Rada Wielkksiążęca w XV wieku*, Kraków 1998, s. 50; G. Kirkine, *Korzenie rodu Chodkiewiczów*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 17, Białystok 2002, s. 34-55.

grodzieński⁷¹. Zdecydowana większość Rady była obsadzona przez katolików. Podobnie jedynymi kandydatami do wielu innych stanowisk na Litwie właściwej byli litewscy bojarzy wyznania katolickiego.

Ostatnie lata panowania Kazimierza Jagiellończyka nie przyniosły zasadniczych zmian w położeniu Kościoła prawosławnego. Katolicyzm nadal był wyznaniem państwowym i panującym, a status Cerkwi prawosławnej pozostawał drugorzędny. Kazimierz Jagiellończyk, oprócz ogólnego przywileju zapewniającego Kościołowi prawosławnemu niezależność sądownictwa, wydał kilka dokumentów potwierdzających jego stan posiadania. Mieszkańcom Smoleńska i Witebska potwierdzał nienaruszalność majątków cerkiewnych i prawa Kościoła prawosławnego⁷². W odróżnieniu od pierwszych Jagiellonów król Kazimierz dokonywał zapisów na rzecz Cerkwi i sprawiedliwie rozstrzygał spory między władzą świecką a cerkiewną.

Językiem urzędowym w Wielkim Księstwie Litewskim od czasów księcia Olgierda był język starobiałoruski, zwany też ruskim, a na Rusi Moskiewskiej – litewskim. Język ten różnił się od języka używanego na ziemiach ukraińskich i wielkoruskich. Podstawą jego był język białoruski wzbogacony o liczne polonizmy. W kontaktach z państwami zachodnimi kancelaria wielkoksiążęca korzystała z języka łacińskiego⁷³. Znajomość języka starobiałoruskiego, cerkiewnosłowiańskiego i polskiego była powszechna wśród elit ludności prawosławnej. Królowa Zofia, czwarta żona Władysława Jagiełły, zgromadziła wiele ksiąg ruskich i łacińskich. Królowa, przyzwyczajona do liturgii prawosławnej, podczas mszy łacińskiej korzystała z białoruskiego tłumaczenia porządku nabożeństw⁷⁴. Rękopiśmienne księgi cyrylickie posiadał w swym księgozborze sekretarz Aleksandra Jagiellończyka, biskup płocki Erazm Ciołek, często przebywający na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. W skarbcu katedry gnieźnieńskiej przechowywano w 1455 roku kilka ksiąg pisanych „po grecku”. Księgi te pochodziły od przebywających tam Rusinek, którym towarzyszyło duchowieństwo prawosławne. Postępująca unifikacja prawno-administracyjna na ziemiach ruskich Korony spowodowała zacieśnienie polsko-ruskich kontaktów językowych i wzajemne przenikanie się kulturowe. Trzeba jednak zaznaczyć, że wzmożony napływ ludności polskiej na ziemie ruskie spowodował katolicyzację i polonizację części miejscowej szlachty i mieszczaństwa.

Całkowite zniesienie aktów ograniczających prawa ludności prawosławnej nastąpiły za panowania Zygmunta Augusta. O ich usunięcie apelował pisarz i polemista religijny Stanisław Orzechowski (1513-1566), syn szlachcica polskiego i córki duchownego prawosławnego. Powodem równouprawnienia Kościoła prawosławnego była chęć pozyskania Rusinów do przygotowywanej unii realnej polsko-litewskiej. Nie bez znaczenia było pogłębiające się pod hasłami reformacyjnymi i programem

⁷¹ L. Korczak, *Litewska Rada Wielkoksiążęca...*, s. 50, 80-81; 84-86; 94, 98, 100.

⁷² *Акты Западной России*, т. I, Санкт-Петербург 1846, s. 143, 351.

⁷³ E. Ф. Карский, *Белорусы*, т. I, Варшава 1903, s. 114; H. Wisner, *Unia...*, s. 14; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów...*, s. 202-203.

⁷⁴ U. Borkowska, *Życie religijne polskich Jagiellonów*, [w:] *Chrzest Litwy*, red. M. T. Zahajkiewicz, Lublin 1990, s. 153, 154; F. Sielicki, op. cit., s. 126, 127.

ruchu egzekucyjnego propagującego tolerancję wyznaniową zróżnicowanie religijne społeczeństwa. Ostatecznie Zygmunt August, na mocy przywilejów danych ludności prawosławnej w 1563 i 1568 roku, zniósł wszelkie ograniczenia wobec prawosławnych⁷⁵. Wymienione przywileje królewskie zostały potwierdzone na sejmie lubelskim w 1569 roku. W przypadku mieszczan ruskich Lwowa dopiero interwencja ich przedstawicieli na sejmie w 1572 roku spowodowała wydanie przez Zygmunta Augusta przywileju, który zrównał pod względem prawa Rusinów ze wszystkimi innymi mieszczanami i uznawał ich prawa obywatelskie. Na mocy tego przywileju zniesiona została zależność duchownych prawosławnych od jurysdykcji władzy miejskiej. Duchowieństwo pozostawało jedynie pod władzą swoich władcyków⁷⁶. Równouprawnienie mieszczan lwowskich było logiczną konsekwencją polityki królewskiej względem prawosławnych na Litwie. Po unii lubelskiej Rusini w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim posiadali pełnię praw, a utrzymywanie ograniczeń we Lwowie byłoby anachronizmem. Wymienione formalne ograniczenia zostały zniesione dopiero w latach 1563-1568⁷⁷. Z najnowszych badań wynika, że lojalność prawosławnych poddanych z Nowogródczyzny wobec katolickiego hospodara była efektem pogłębiającej się więzi z państwem Wielkiego Księstwa Litewskiego, jurysdykcyjnym przywiązaniem ludności ruskiej do tradycji dynastycznej Jagiellonów⁷⁸. Prawosławna hierarchia z dystansem odnosiła się do moskiewskiej wizji zjednoczenia w jednym organizmie państwowym ziem należących niegdyś do Księstwa Kijowskiego. Wśród hierarchii prawosławnej panowało przekonanie, że do tradycji religijnej Rusi Kijowskiej większe prawo mają książęta Wielkiego Księstwa Litewskiego, aniżeli władcy moskiewscy⁷⁹. Prawosławni mieszkańcy Litwy i Korony, pomimo wprowadzenia wobec nich ograniczeń prawnych, traktowali państwo Jagiellonów jako własne.

⁷⁵ K. Chodynicki, op. cit., s. 88, 90.

⁷⁶ K. Chodynicki, *Geneza równouprawnienia schizmatyków w Wielkim Księstwie Litewskim. Stosunek Zygmunta Augusta do wyznania grecko-wschodniego*, „Przegląd Historyczny”, t. XXII, Warszawa 1919-1920, s. 76, 78; idem, *Kościół prawosławny...*, s. 101-102.

⁷⁷ J. Woliński, *Polska i Kościół prawosławny. Zarys historyczny*, Lwów 1936, s. 27.

⁷⁸ H. Grala, *Kolpak Witoldowy czy czapka Monomacha. (Dylematy wyznawców prawosławia w monarchii ostatnich Jagiellonów)*, [w:] *Katolicyzm w Rosji i prawosławie w Polsce (XI-XX w.)*, red. J. Bardach, T. Chynczewska-Hennel, Warszawa 1997, s. 59; A. Mironowicz, *Tolerancja – nietolerancja etniczno-wyznaniowa na wschodnim pograniczu Polski – kwestie dziejowe*, [w:] *Kwestie spisowe a tożsamość etniczno-kulturowa autochtonicznych mniejszości narodowych na pograniczach*, red. S. Jackiewicz, Białystok 2012, s. 137-156.

⁷⁹ T. Wasilewski, *Prawosławne imiona Jagielly i Witolda...*, s. 107-115; A. Mironowicz, *Specyfika kulturowa pogranicza polsko-białoruskiego*, [w:] *Europa Środkowa i Wschodnia w procesie transformacji i integracji. Wymiar kulturowy*, red. H. Chałupczak, M. Pietrasz, Ł. Potocki, Zamość 2011, s. 237-245.

SUMMARY

Jarosław Stankiewicz

The history of Orthodox Church in Nowogródek Land to the end of the XVI century

Keywords: Orthodox Church, Nowogródek Land, The Grand Duchy of Lithuania

Nowogródek and the whole Nowogródek (Navahrudak) Land with gords such as Pinsk, Brest, Wolkowysk, Slutsk were incorporated into the Turów Eparchy. During the reign of Wojsielk, the son of Mindaugas, his relations with the Ruthenian people were friendly. Wojsielk was a follower of the Orthodox faith and strived to organize internal affairs in the country. For this purpose, for some time, he abandoned monastery and took up the affairs of the country trying to make the Orthodox Church the state religion. During the reign of Gediminas and Algirdas Lithuanian princes who took the power of the Russian lands were baptized in the Eastern Rite. This process was reinforced by Lithuanian princes who married into families of Ruthenian princesses. Wladyslaw Jagiello led to release a series of restrictions on the Orthodox Church (construction of new and repairing old orthodox churches were banned). The emergence of the Catholic monarchy of Wladyslaw Jagiello caused that Orthodox Church took a secondary position regarding rights and economic privileges. The Lithuanian and the Crown authorities applied the basic principles of tolerance and accepted the existing structure of the Orthodox Church. The last years of the reign of Casimir Jagiellon did not produce major changes in the position of the Orthodox Church. Catholicism was still a ruling, state religion but the king, in addition to the overall benefit of ensuring the independence of the judiciary for Orthodox Church, issued a few documents proving its ownership status. The complete abolition of acts restricting the rights of the Orthodox Church took place during the reign of Sigismund Augustus. Orthodox inhabitants of the Nowogródek Land despite the introduction of legal restrictions against them treated Jagiellons state as their own.